

BÖRTÖNÖK ÉS ELMEGYÓGYINTÉZETEK, BŰNÖZŐK ÉS ÓRULTEK – AZ IZOLÁCIÓ HELYEI, OKAI ÉS MŰKÖDÉSE –

NÉMETH KRISZTINA

„Három gúnár kiabál,
napnyugatnak-támadatnak száll,
száll a kakukk fészke,
Ki lesz kakukk vesztére?”
(Gyerekmondóka)¹

Az esszé ötletét Milos Forman Száll a kakukk fészke című filme adta, melyben egyszerre találkozhatunk a címben említett két devianciával, a bűnözéssel és az elmebetegséggel. Bár a film az elmebetegség és normalitás határmezsgyéjének provokatív elemzésére és egy határátlépő kálváriájára épül; rejtve a két deviancia természetének különbözősége, valóságához való eltérő viszonya is kirajzolódik. A filmélmény és az alábbi Durkheimtől vett gondolat adta a dolgozat alapkérdését.

„A logikai szükségszerűség és az erkölcsi kötelezettség között sok analógia van, de nem azonosság, legalábbis jelenleg. Manapság a társadalom másképp bánik a bűnözőkkel, mint az abnormális intelligenciájú alanyokkal; ez bizonyítja, hogy a logikai normákhoz kapcsolódó tekintély, jelentős hasonlóságuk ellenére sem azonos természetűek – egyazon nem két különböző fajtái. Érdekes lenne kutatni, honnan származik ez a különbség, ami eredetileg bizonyára még nem volt meg, hiszen a köztudat sokáig nehezen tett különbséget örült és bűnöző között.”²

Az esszé áttekinti bűnözés és deviancia hasonló megítélésének főbb történeti álmomásait és felveti a két jelenség hasonló társadalmi szankcionálásának lehetséges okait, kitér az izolációs technikák történeti hasonlóságaira és lassú differenciálódására. Végül a felvetett kérdésekre a társadalmi rend fenntartásában, szankcionálásban, a stigmatizáció és a társadalmi kontroll, illetve a stigma és igazságosság érzékeny kapcsolatában keresi a választ.

A devianciák szankcionálása nemcsak a rend fenntartását, hanem az adott kultúra kontinuitásának és monopolhelyzetének megőrzését jelenti.³ Az adott rend normái pedig nemcsak az explicit violátorok (bűnözők) ellen lépnek fel, hanem a fennálló rendszer kumulált jelentéstartalmait, működési mechanizmusait is védik. Ily módon az „örültek” kihívása valóság valóságának és érvényességének kétségbevonásában rejlik. Ez bizonyos korokban és csoportok szemében veszedelmesebb lehetett, mint a közösen célokat osztó, ám újító jellegű normaszegés, a bűnözés.

¹ KESEY 1977, 7.

² DURKHEIM 2004, 27.

³ BÍRÓ 1998

A deviancia meghatározása, funkciója és időbeli változása

A deviancia fogalma a latin „de via” kifejezésből ered, mely útról való eltérést, letérést jelent. A kifejezésből képzett bármilyen további latin vagy magyar névszó elfogadottól való eltérést, elhajlást jelent, s ezzel leginkább negatív jelentéstartalmakat sűrít. Az eredetileg semleges jelentésű szó ezzel végképp átkerül a konszenzuálisan adott, közösen osztott pozitív értékek megszgyéjéről a rosszallást, kizárást, szankciót, stigmatizációt kiváltó „deviáns” térfelére, s mintegy a nem emberi világába horgonyozódik le.⁴

Paradox módon azonban, a deviációk épp a megtorlás, a szankcionálás aktusával válnak érzékelhetővé, megfoghatóvá, devianciává. Minden normaszegés által újra definiálódik a norma, s épp a normatív közösség konstituálja a normaszegést: azáltal, hogy szankcionál.⁵

Így új megvilágításba kerül Durkheim azon tézise, miszerint a bűn „szükségserű” és „normális” jelenség egy társadalom életében. A bűn (deviancia) mindenekelőtt azért normális, mert minden emberi közösségben jelen van, széles körű elterjedését pedig csak az magyarázhatja, hogy funkcióit tölt be.⁶

A deviancia funkciója egyrészt abban áll, hogy a normaszegés által indirekt módon definiálódik a rend, hiszen, ami megbomlott, azt helyre kell állítani, tehát újra meg kell határozni egy korábbi, megbomlás előtti állapot (rend) kritériumait. Durkheim szerint a restitutív szankciók ezen állapot visszaállítását tűzik ki célul. A rend visszaállítása és megőrzése egyet jelent a közösség fennmaradásával is. Másrészt a deviancia ellenkező irányba is tolhatja a társadalmak életét: megmerevedett társadalmak esetében csak az explicit normaszegés képes ismeretlen utakat vagy új túlélési stratégiákat nyújtani.⁷

A deviancia tehát, szerves része az emberi közösségeknek és kultúráknak,⁸ s két oldalról is szabályozza azokat: egyrészt a fennálló rend világos meghatározását adja, és folytonosan újradefiniálja az elfogadott-szankcionált, jó-rossz határokat, másrészt krízishelyzetekben a társadalmi innováció, a túlélés záloga.

A deviancia megítélése kultúránként és koronként változik. A letúnt korok deviáció (vallási tabuk megsértése, istentagadás vagy a feudális nagyúr meglopása) ma legfeljebb kisebb súlyú kihágásnak, vagy magánügynek tűnnek. Ezzel szemben a mai kor legfőbb bűne, a gyilkosság, egykor jóvátétel fizetésével vagy családok közötti vérbosszúval mintegy „magától”, a hatóságok közbeavatkozása nélkül is „megoldódott”.⁹

A kora újkorig, a modernitás hajnaláig a szankcionálásban egyfajta egyöntetűség figyelhető meg. Nem válik el egymástól a mai értelemben vett bűn és más (viselkedési, erkölcsi) szabályok megsértése, vagy a felhalmozott közös tudás, a durkheimi értelemben vett „logikai konformizmus”¹⁰ elleni vétség.

A Durkheim által ismertetett törzsi társadalmak vallása csak a szent és profán közti különbséget ismerte, s hiedelmei és rítusai a vallásos tabu köré szerveződtek. Ennek megfelelően a normaszegés is elsődlegesen vallási devianciát jelent – hiszen az alrendszer

⁴ BÍRÓ 1998

⁵ BÍRÓ 1998

⁶ DURKHEIM 2005

⁷ DURKHEIM 2005

⁸ BÍRÓ 1998

⁹ GIDDENS 2003

¹⁰ DURKHEIM 2004, 26

renciálódása még nem ment végbe, így a vallás foglalja magában a jogot, tudományt erkölcsöt etc.¹¹

Az ókori Keleten sem vált el egymástól politika, vallás, filozófia és erkölcs. Az ókori Egyiptom politikai teológiája (vallása és uralmi rendszere) egyaránt Maátot, a fáraó által a földön megjelenített istenektől jövő igazságosságot és bőkezűséget jelentette. Utóbbiak megtestesülése az emberek állam általi alávetettségét és a hierarchizált osztálytársadalmak feszültségeit is levezette, hiszen, ha az uralkodó Maát szellemében tevékenykedett, kegyes, igazságos és bőkezű volt a néppel. Ily módon Maát egyben legitimációs alapot is jelent.¹²

A középkori Európa mindössze csak két főben járó bűnt ismert: a vallási eretnokséget és az uralkodók elleni vétséget.¹³ Ez a kétféle deviancia elegendően tág fogalomnak bizonyult minden további gyanús elhajlás (szabad gondolkodás, prostitúció, testi és szellemi fogyatékoságok) szankcionálásához is.

A durkheimi fogalomhasználattal élve, ezekben a társadalmakban a kollektív tudat még elég egységes és erős ahhoz, hogy ezek a „bűnök” mindenki számára ugyanazt jelentse, és egyforma intenzitással váltsák ki a büntetés követelését az egyénekből.¹⁴

A modernizáció előrehaladtával azonban egyre szűkül a kollektív reprezentációk hatásköre. A világról alkotott tudás nagy része privatizálódik, a fennmaradó közös tudás pedig újradefiniálás sorozatán megy keresztül, egyre kevesebb teret hagyva a régebbi kollektív reprezentációknak.

A vallás nézetrendszerének szempontjából ez a folyamat a szekularizáció. Utóbbi a racionalizálódó világi élet szempontjából „a világ varázsától való megfosztását”¹⁵ jelentette. A racionalizáció, a modernizáció újfajta szabadságot adott az embernek. A gondolat szabadsága fokozatosan teret adott az egyéni valóságfelépítéseknek, megsokszorozta az énközpontú világokat, s ezáltal a jóról és rosszról alkotott képzeteket, a normarendszereket is.

Mindez jelentősen kiszélesítette a devianciák fogalmát is: a XIX-XX. századra nagyvonalakban kialakult a devianciák mai reprezentációja, melynek középpontjában a bűnözés, a mentális zavarok, a szexuális devianciák és a különböző függőségek (alkoholizmus, drogfogyasztás) állnak.

A szabadság kiterjesztése és a modern állam létrejötte új helyzetet teremtett a devianciák terén. Míg – Durkheim érvelése szerint – a primitív törzsek a szankcionálással csak a régi rend helyreállítását akarták elérni, addig a középkori társadalmakban a restitutív funkció a nyilvános büntetésekkel és kivégzésekkel tagadhatatlanul elrettentésül is szolgált. Végül a modern kor felé haladva egyre inkább a „ferde hajlamú” – egyszerre veszélyeztetett és társadalmat veszélyeztető – népesség izolálása, később javítása és gyógyítása válik céllá.

A fejlődési ívben azonban inherens ellentmondások rejlenek. A helyzet paradox volta abban rejlik, hogy a modern kor javító-nevelő célkitűzése és rendelkezésre álló bünte-

¹¹ DURKHEIM 2004

¹² ASSMANN 2008

¹³ GIDDENS 2003

¹⁴ DURKHEIM 2001

¹⁵ WEBER 1998

tő-ellenőrző eszközei hallatlanul megnövelték a deviánsnak bélyegzett csoportok számát, elvitatva tőlük a frissen kivívott szabadságjogok majd' mindegyikét. Míg a középkori európai társadalmak jórészt megelégedtek a zsidók gettókba tömörítésével és leprások szigorú elkülönítésével, a XX. századra addig nem ismert kényszerűen szegregáló-izoláló intézmények tucatjai jelentek meg: börtönök, tébolydák, elmeógyógyintézetek, nevelőintézetek, rezervátumok és koncentrációs táborok.¹⁶

Az izoláció színterei: börtönök és elmeógyógyintézetek morfológiai elemzése

A társadalomból való kizárást elősegítő gyakorlatok és uralmi technikák széleskörű elterjedése és alkalmazása a XX. századra tehető. A felvilágosodás villantotta fel az ész általi rendezés lehetőségét, s egyben „a mindent rendben látni”, klasszifikálni, rendszerezni kívánó utópikus víziót is. A „rend” megteremtése az összes, szép, új világba nem illő elem („rossz”, „beteg”, „őrült”, „intellektuálisan zavaró” és „gyanús”) kigyomlálását is magában hordozta.¹⁷ (Példaként említhetők erre Mária Terézia és II. József cigányokat letelepedésre kényszerítő és gyerekeket elkobzó rendeletei.)¹⁸

Ezzel együtt változott a devianciák belső felosztása, megítélése is: míg a bűn a XX. század elejére kriminalizálódott, és csak valóban a „büntetőjogi eseteket” értették alatta, addig az örület reprezentációja medikalizálódott.¹⁹ Durkheim terminusaival kifejezve a bűnön egyre inkább az együttélést lehetővé tevő erkölcsi konformizmus megsértését, míg elmebetegségen a kölcsönös megértést lehetővé tevő logikai konformizmus elleni vétséget értették.

Azonban a már szakosodott, különböző funkciókat ellátó intézmények csak nagyon lassan, és igen kis mértékben alkalmazkodtak ehhez a változáshoz.

A XVIII. és a XIX. század eleji börtönök nagy, reprezentatív épületek voltak, külső megjelenésükben a neogótikus stílus és a kastélyépítészet jegyeit hordozták. Bár már ez idő tájt megjelentek a felügyeletre való specializálódás külsődleges, könnyen felismerhető jegyei (magas falak, kapu, kicsi, szűk ablakok), az épületek összbenyomásukat tekintve alkalmasak voltak a kortársak szerint arra, hogy „növeljék a város építészeti szépségét.”²⁰

Giddens szerint a börtönbüntetés kevésbé volt elterjedt; többnyire csak halálraítélteket zártak el. Bár a körülmények sokszor híján voltak a kényelemnek, magának a börtönnek a hangulata a maihoz képest meglehetősen fesztelen, oldott volt.²¹ Korabeli források is megerősítik, hogy a börtönön belüli élet sem maradt a külsődleges jegyek által sugalmazott és megjelenített nagyvonalúságtól. Atholl egy 1790-es, London környéki börtön életéről, és a börtönön belül rendezett bálról a következőképp számol be:

„A teát négy órakor szolgálták fel, hegedű-és fuvolazenére, majd a társaság nyolc óráig táncolt, amikor is elfogyasztotta a hidegvacsorát. Kilenc-kor vetettek véget a mulatságnak, ami a börtönzárás normális ideje volt.”²²

¹⁶ BASHFORD – STRANGE 2003

¹⁷ BASHFORD – STRANGE 2003

¹⁸ KENDE 2000

¹⁹ BASHFORD – STRANGE 2003

²⁰ PRATT 2003, 27. (FORD.: N. K.)

²¹ GIDDENS 2003

²² GIDDENS 2003, 142.

Az iparosodás és a növekvő mértékű racionalizáció tette a közvélemény szemében felháborítóvá a fogdák felemás fényűzését. Ezzel egy időben kezdtek a börtönök fokozatosan mai formát ölteni, és elsősorban a felügyeletet, mint funkciót, valamint az ezzel kapcsolatos praktikus megfontolásokat igyekeztek megjeleníteni.²³

Foucault a következőképpen vázolja fel azt a fejlődési ívet, mely a kedélyes börtönöktől az ellenőrzött társadalom felé halad. A folyamat kulcsmozzanatát a fegyelem megteremtésében, a felügyelet és az ellenőrzés egyre tökéletesedő technikáiban látja.²⁴

„A fegyelem olykor megköveteli az elzárást, az összes többitől különböző, önmagában zárt hely kijelölését. Az egyhangú fegyelem kedvenc helye. Annak idején ott volt a csavargók és a nyomorultak nagy 'elzárása'; aztán egy egész sor diszkrétebb elzárás következett. A kollégiumokban lassan a kolostor modellje kerül előtérbe; az internátus, ha nem is a leggyakoribb, de a legtökéletesebb nevelési rendszerként jelenik meg.”²⁵

Az ily módon megteremtett egységesség, a fegyelem, és a tudat, hogy „mindenkinek megvan a saját helye” – vagyis az értékelés (jutalmazás-büntetés) következtében a rangsorban elfoglalt pozíciója –, egy komplex, hierarchikus rendszert teremt.²⁶

Az időbeosztást is mereven meghatározó, élet minden területére kiterjedő intézmények célja olyan terek létrehozása, melyek maximálisan biztosítják a fegyelem kialakításához szükséges áttekinthetőséget. Ezek egyszerre biztosítják az ellenőrzőknek a láthatatlanságot és a hatalmat, valamint a lehetőséget az ellenőrzöttek azonnali elválasztására vagy totális izolálására.²⁷ Mindez a Bentham által megálmodott Panoptikon-elvet követi.

„Meggzúntetik a tömeget, a sűrű sokaságot, amely a többszörös csere színhelye, egymásba mosódó egyének halmaza, kollektív hatásrendszer, s helyébe az elkülönített egyének halmaza lép. A panoptikon az ör oldaláról nézve megszámlálható és ellenőrizhető sokaság, a foglyok oldaláról pedig elkülönült és megfigyelt egyedüllet.”²⁸

Bentham szerint az ideális hatalom látható és ellenőrizhetetlen. Az ebből fakadó frusztráció leküzdésének érdekében az ellenőrzöttek (rabnak, bolondnak, betegnek, tanulóknak) azonosulnia kell a hatalommal, mintegy interiorizálnia kell azt. Foucault szerint az egyre növekvő számú ellenőrző eljárásnak (térítés, erkölcsi nevelés, munkára biztatás) és az egyre több és kiterjedtebb fegyelmező intézménynek köszönhetően kialakult a fegyelmező társadalom.²⁹

„Valóságos alávetettség születik, gépiesen, a fiktív viszonyból. Ilyen formán nem szükséges az erő eszközeihez folyamodni, hogy az elítéltet jó magaviseletre, az örültet nyugalomra, a munkást munkára, a tanulót szorgalomra, a beteget az előírások betartására szorítsák. Benthamet valósággal ámulatba ejtette, hogy a panoptikus intézményekben milyen enyhe le-

²³ PRATT 2003

²⁴ FOUCAULT 1990

²⁵ FOUCAULT 1990, 193

²⁶ FOUCAULT 1990

²⁷ FOUCAULT 1990

²⁸ FOUCAULT 1990, 274

²⁹ FOUCAULT 1990

het a bánásmód: nincs több rács, lánc, nincsenek súlyos lakatok...Akit a láthatóság mezejébe helyeznek, és aki, ezt tudván, magáévá teszi a hatalom kényszerítéseit, s engedi, hogy spontán működjenek rajta: magáévá teszi a hatalom által diktált viszonyt, s e viszonyban két szerepet játszik egyszerre; saját alávetettsége alapelvévé válik.”³⁰

A börtönök mindinkább hasonlónak váltak a köznapi funkciót ellátó épületekhez, mintegy álcázva igazi funkciójukat.³¹ Pratt szerint a folyamat értelmezhető Elias civilizációs elméletének keretei között, mivel ebben az esetben is a társadalom zavaró és kínos funkciót ellátó részei válnak láthatatlannak; csakúgy, mint ahogyan az élet működésének testi funkciói is egyre inkább a magánszféra, a rejtettség leple alá kerülnek a civilizáció előrehaladtával.³²

A XIX. és a XX. század folyamán nemcsak a börtönök, hanem az előbb egyház által működtetett, majd később állami fenntartás alá kerülő dologházak, tébolydák, ispotályok is eltűnnek az emberek szeme elől. Az államhatalmak igyekeznek minden „zavaró elemet”, szegényt, munkátlant, testi fogyatékos, tébolyultat, árvát eltüntetni. Mindez előbb egy helyre zsúfolást jelentett, ahol az egyes ellátó funkciók bábeli zűrzavara volt jellemző (ispotály-hospital-dologház). A XVIII. században kezdődik meg a már említett differenciálódás: előbb a börtön professzionális térszerkezetének, majd a bűn kriminalizált reprezentációjának kialakításával, melynek középpontjában már a gyilkosság áll.

A szankció eredete

A börtön és az elmebetegintézet funkciója (a veszélyesnek tartott populáció izolálása), célkitűzése (javítás, illetve gyógyítás), végül működési módja (szabadságtól való megfosztás, szigorú fegyelem, zsúfoltság) is meglehetősen hasonló.

Az intézetek falai között kialakuló reflexek – hatalomnak való behódolás, a szabadulás érdekében tett képmutatás – is meglehetősen hasonlóak. Az sem elhanyagolható, hogy a szabadulás/elbocsátás utáni reintegrációs esélyek mindkét esetben igen csekélyek. Ezzel szemben az intézményi hospitalizáció – melynek legbizhatóbb indikátorai a visszaeső bűnelkövetők arányszáma és az önként bennlakó páciensek arányszáma – olyan makacsul kitartó jelenségekre és működésbeli hiányosságokra mutatnak rá, amelyek megoldhatatlannak látszanak a fennálló keretek között.

„Tehát elhatározottam, hogy Joachim elutazik. {...} Lemegy hát a keskeny vágányú vasúton a mélybe Landquartig, Romanshornig, azután át az óriási, mély tavon – amelyen a versben átlövegol a lovas –, és egész Németországon keresztül haza. Ott él majd a síkföldi világban, olyan emberek között, akiknek fogalmuk sincs róla, hogy hogyan kell élni, akik mit sem tudnak a hőmérőről, a betakarózás művészetéről, a prémzsákról, a napi andalgásról, a...Nehéz lenne megmondani, felsorolni, hogy mi mindenről nem tudnak odalenn; de az az elképzelés, hogy Joachim, miután több, mint másfél esztendőt töltött idefenn, most a tudatlanok között fog élni, ez az elképzelés, amely csak Joachimra vonatkozott, és csupán távolról,

³⁰ FOUCAULT 1990, 276

³¹ BASHFORD – STRANGE 2003; PRATT 2003

³² PRATT 2003

mintegy próbaképpen őreá, Hans Castorpra – úgy elkábította, hogy behunyta a szemét, és elhárítón legyintett: 'Lehetetlen, lehetetlen' – mormolta.”³³

„N-n-n-némelyikőnk már ö-ö-ö-ötéve ittvan – kezdi Billy. Képes újságot tekerget a kezében, s a keze fején cigarettaégések nyoma látszik. – És lesz olyan, b-b-b-b-biztosolyanis, aki m-még öt évet lehúz aztán, h-h-h-hogy t-t-t-t-temárelmentél, meghogy a n-n-nagyvilágsorozatnak vége. És...nem veszed észre..... – félredobja a képes újságot, s odébbáll. – Ú-ú-ú—úgyisminekmondjam.”³⁴

„A-a-a-a-asszed, nekem öröm itt bent lenni? A-a-a-asszed, én nem inkább mászkálnék sportkocsin a barátnőmmel? Csak te nem tudod, mi az, ha az emberen r-r-r-röhögnek! N-n-nem, mert te olyan nagy i-i-i-izompacsirtavagy! V-v-v-vizszont én nem vagyok izompacsirta! Se Harding. Se F-f-f-fredrickson. S-s-s-se Sefelt. T-t-te úgy b-b-b-beszélsz, m-m-m-m-minthogyhanekünk m-m-m-m-majálisvolna ittbenn!.....Á.....b-b-b-beszélhetekén...”³⁵

Egy börtönlázadásban részt vevő rab a bíróság előtt így nyilatkozott saját védelmében:

„Megértheti-e bárki a börtönélet borzalmait, még ha el is látogat egy börtönbe? Természetesen nem. Nem értheti meg anélkül, hogy részévé válna az ottani világnak, érezné a rabok aggodalmait, tapasztalná kiszolgáltatottságukat és életük reménytelenségét. A börtönélet senkit nem javít meg, és senkit sem készít fel arra, hogy aztán új életet kezdessen odakint... Ha a börtönhatóságok csakis úgy képesek bánni a rabokkal, mint az állatokkal, akkor a rabok természetesen úgy is fognak viselkedni, mint az állatok. A magamfajta rabokat gyógyíthatatlan pszichopatáknak írják le, akiknek más gondolatuk sincs, mint rontás és pusztítás. Ezt azonban inkább csak ürügynek nevezhetjük, mintsem igazságnak. Kérdem önöket, kifejezheték volna-e másképp magukat a rabok?”³⁶

A korábbiakban utaltam arra, hogy Durkheim szerint a törzsi társadalmakban a különböző eredetű (morális vagy logikai) normaszegések szankcionálása között nem volt különbség.³⁷ A vallási és a jogi szabályszegés közötti világos különbségtétel viszonylag újabb keletű.

A büntetés hosszú időn keresztül közös volta indirekt módon azt feltételezi, hogy a kétféle normaszegés egyformán veszélyesnek tételeződött az egykori társadalmak életében, s az ezek közti különbségtétel csak nagyon lassan kristályosodott ki. Bár ma már fel lehet állítani a bűn és az örület között egyfajta fokozati különbséget, a logikai normasértés még mindig elég erőteljes ahhoz, hogy a társadalmak szemében veszélyt jelentsen.

A két deviancia – bűnözés és örülség – között az a hasonlóság, hogy mindkettő a

³³ MANN 1974, 517-518.

³⁴ KESEY 1977, 117

³⁵ KESEY 1977, 181.

³⁶ GIDDENS 2003, 158

³⁷ DURKHEIM 2004

fennálló rend egy-egy aspektusát támadja: a bűnözők a fennálló rendet és az emberi együttélés kereteit erőszakosan, fizikailag veszélyeztetik, míg az elmebetegnek címkézett népeség a közösen felépített valóságot fenyegeti logikai-intellektuális szabályszegéseivel, és emellett az együttélés harmonikusságát is kihívja, mivel a hétköznapi kommunikáció során nem a konszenzuális tartalmakat, a dramaturgiai normákat követi.

Bár elképzelhető a bűnözés és örültség között egyenes összefüggés is (például a pszichopata gyilkosok, vagy beszámíthatatlan bűnelkövetők esetében), a két jelenség inherens természetében mégis jelentős különbség húzódik meg.

A mertoni anómiaelméletben a bűnözők újtók, akik elfogadják a társadalmilag konstruált célokat, de elvetik a bevett eszközöket.³⁸ Újjításuk az erőforrásoktól való hozzáféréstől és az egyéni személyiségbeli tényezőktől függően lehet a brutális erőszak vagy lázadás, illetve kifinomult, újabb és újabb technikákat kifejlesztő fehérgalléros bűnözés. Ezzel szemben az elmebeteg gyűjtőnévvel illetett, mentális zavarokkal küzdő populációt nehezebb a Merton által kidolgozott kategóriákba sorolni: egyes tünetegyüttesek heves érzelmkifejezéssel vagy agresszióval járhatnak, melyek értelmezhetőek lázadásként. Ebben az esetben az egyént mind a kulturálisan bevett célokhoz, mind az eszközökhöz ambivalens viszony fűzi. Fontos szempont azonban, hogy míg a felfokozott érzelmkifejezéssel együttjáró viselkedés sokkal könnyebben észrevehető, és „megbízhatóbban” diagnosztizálható, addig más mentális-lelki eredetű betegségek – melyek ritualizmusként vagy visszahúzódként kategorizálhatók – észrevétlenek maradhatnak.

Egyes szerzők szerint az örültség, elmebetegség társadalmi konstrukciójában sokkal nagyobb szerepe van a társadalmi cselekvés (social reaction) elméletének, és a címkézéseméletnek, mint más társadalmi integrációval, dezorganizációval (Durkheim, Merton), illetve kulturális támogatottsággal foglalkozó elméleteknek.³⁹ A labeling azokban az esetben érvényesül a legerőteljesebben, amikor az eseménnyel, vagy reprezentációval kapcsolatos normák nem tisztán meghatározottak, kétségesek, vagy plurálisak.⁴⁰ Emellett utóbbi megközelítés rámutat arra, hogy maga a folyamat inkább egymással lazán összefüggő, fuzzy logika szerint szerveződő nézeteket integrál, semmint egzakt, egységes megközelítésen alapul. A címkézés aktusa a két csoport közti interakció folyamán zajlik, s a folyamat végeredménye minden esetben tükrözi a társadalom hatalmi szerkezetét: a hatalmon lévők megbélyegzik a rosszabb érdekérvényesítő helyzetben lévőket.⁴¹

„a 'deviancia megtanulásának' folyamatát rendszerint épp azok az intézmények segítik elő – javítóintézetek, börtönök, elmeógyógyintézetek –, amelyeknek elvileg a deviáns viselkedés korrigálása lenne a feladatuk.”⁴²

Rosenham a címkézésemélet keretei között végzett kísérlete világított rá arra, hogy mennyire pauszibilis a pszichiátria diagnosztika. A kísérlet azt bizonyítja, hogy ha valaki egyszer egy deviáns stigmát kap, nem egykönnyen tud tőle megszabadulni, s egész viselkedése, személyisége a stigma erőterébe kerül, ezen keresztül ítélik a továbbiakban meg - hiába produkál a címkézés után normális viselkedést. A pszichiátriákra jelentkező

³⁸ MERTON 2002

³⁹ PALMER – HUMPREY 1990

⁴⁰ PALMER – HUMPREY 1990

⁴¹ GIDDENS 2003

⁴² GIDDENS 2003, 149.

nyolc teljesen egészséges ember mindössze azt állította magáról, hogy hangokat hall; mind-egyiküket skizofrénnak diagnosztizálták. Viselkedésük ezek után teljesen köznapi, „normális” volt. Ennek ellenére mindegyiküket „enyhült skizofréniával” bocsátották haza. Stigmájuktól, tehát, nem szabadultak.⁴³

Az örültek címkézés leginkább a hétköznapi tudásba integrálhatatlan élmények köré csoportosul, és a fogalmat körülvevő normák szervezetlensége miatt érvényesül. Jó példa erre az autizmus. Utóbbi állapot nem feltétlenül jelent kognitív kapacitásbeli hiányosságokat („bolond”, „értelmi fogyatékos”), sőt éppen extrém képességek birtoklásával is együtt járhat. Az autisták megbélyegzése és társadalomból való kizárása azonban igen látványos, s épp azért, mert a társadalom nem tud mit kezdeni azokkal, akik a kommunikáció rejtett tartalmi-logikai-szokásbeli szabályait nem veszik figyelembe. Így például nem tartanak szemkontaktust, másokat nem kezelnek érző és cselekvő individuumként, vagy éppen egyszerűen nem kommunikálnak.

Szasz reziduális szabályszegés elméletét egy másik kommunikációs-valóságértelmező deviáció, a skizofrénia kapcsán dolgozta ki.⁴⁴ A reziduális szabályszegés olyan alapvető, széles körben osztott, beágyazott normák, hallgatólagos szokások megsértését jelenti, melyek konformista oldalról és a hétköznapi tudáskészlettel nem értelmezhetők másként, csak „örültségként”. Szasz radikális felvetése szerint az elmebetegség fogalma csak mítosz, melyet helyesebb lenne „életproblémának” tekinteni. A felmerülő problémákkal bárki a megfelelő szakintézményhez fordulhat, akarata szerint, szabadon. Szasz azonban felháborítónak tartja az életproblémával rendelkezők bűnözőkhöz hasonló „üldözését”, hiszen azok nem „szegtek törvényt”.⁴⁵

A devianciák szankcionálása azonban nemcsak a rend fenntartását, hanem az adott kultúra kontinuitásának és monopolhelyzetének megőrzését jelenti.⁴⁶ Az adott rend normái pedig nemcsak az explicit violátorok (bűnözők) ellen lépnek fel, hanem a fennálló rendszer kumulált jelentéstartalmait, működési mechanizmusait is védik. Ily módon az „örültek” kihívása valóság valódiságának és érvényességének kétségbevonásában rejlik. Ez bizonyos korokban és csoportok szemében veszedelmesebb lehetett, mint a közösen célokat osztó, ám újító jellegű normaszegés. Ez magyarázhatja a bűnözők és örültek elleni fellépés Durkheim által felvetett, történelmi korokon átívelő azonosságát, illetve a probléma mai közös kezelési módját, az izolációt. Utóbbi arra szolgál, hogy megkülönböztesse, tudományosan diagnosztizálja a közös tudásra potenciálisan veszélyesnek tartott egyéneket, s jelezze a társadalom felé: „ők nem a mi valóságunkban élnek”.

A Bergner-Kellner szerzőpáros találóan szögezi le: „embernek lenni – ez azt jelenti, hogy világban élni. Azaz olyan valóságban, mely rendezett, s mely értelmet ad az élet menetének.”⁴⁷ A szerzők által kidolgozott nomoszépítő tevékenység és a schützi recept-tudás is azt az emberi-társas erőfeszítést írják le, mely a körülöttünk lévő világot rendben akarja látni, értelmezni, s ezáltal birtokolni, uralni akarja.

Mivel a természetes beállítódás szerint zajlik le minden értelmezés és cselekvés az

⁴³ GIDDENS 2003

⁴⁴ GIDDENS 2003

⁴⁵ GIDDENS 2003

⁴⁶ BÍRÓ 1998

⁴⁷ AINLAY-CROSBY 1998:14

(élet)világban, Schütz ezt mindennapi világnak nevezte. A mindennapok világának kiemelt szerepét életünkben számos tényező együttes hatása biztosítja: egyrészt ez egy interszubjektív világ, amelyben az egymással való kommunikáció és egymás megértése a lehető legtermészetesebben adott,⁴⁸ másrészt ezen világ biztosítja azt a szilárd alapot, melyen a kommunikáció értelmezhetővé válik.

Ha az elsődleges valóság nem volna megkérdőjelezhetetlenül adott, összeomlna „a világ”. A társas lét, a társas tudás lehetetlenné válna.

A recept-tudások és azok relevanciáinak köre kétszeresen is társasan konstruált: egyrészt közösen osztottak, másrészt társas kapcsolatokon keresztül terjednek.⁴⁹ Lerner „igazságos világba vetett hit”-tézise is hasonló megállapításokat tartalmaz. Az igazságosan működő világ illúziójának fenntartása centrális jelentősége van abban, hogy a dolgok objektív rendjét, működését elfogadhatónak, az élet dolgait kiszámíthatónak, megérthetőnek érezzük.

„Nem hisszük, hogy a dolgok csak úgy történnek ebben a világban; az eseményeknek van egy olyan rajzolata, mely nemcsak a szabályosság vagy az előreláthatóság érzetét kelti, hanem a helyénvalóság meggyőző élményét is, mely az ’Igen, ez az, ahogy lennie kell’ implicit állításban fejeződik ki.”⁵⁰

Mindezeket gyakorta hatja át normatív szemléletmód, mely nemcsak a közös tudás fenntartásához járul hozzá, hiszen „ugyanaz a rendteremtő folyamat, amely a világot érthetővé teszi figyelmünket ennek változásaira irányítja, a másokkal folytatott interakciónkat ilyen szigorúan korlátozza, akadályozza – sőt néha egyenesen meggátolja. Ez a stigma természete.”⁵¹ Az igazságosság és egyes individuumok megbélyegzése, megbüntetése és távol tartása elválaszthatatlannak tűnik:

„’Stigma’ és ’igazságosság’: mindkettő személyközi kapcsolatokra utal; egymással szemben álló társadalmi aktorok ítéletei nélkül egyikről sem igen lehetett beszélni. Mindkettő azon emberi igényből ered, hogy értelemmel ruházzuk fel tapasztalatainkat. Mindkettő abban segíti az egyént, hogy a világot rendezettnak érezze maga körül. Végül: mindkét fogalom ’normatív’ kérdések forog: mit ’kellene’ és mit ’nem kellene’ tenni.”⁵²

A mentális zavarokkal küzdők stigmatizációja a társadalmi kontroll eszköze csakúgy, mint a bűnüldözés.⁵³

Látható, hogy a közösen konstruált és fenntartott valóság éppolyan elengedhetetlen, mint az emberélet, a tulajdon védelme, vagy a közös nyelv és pénzrendszer birtoklása a közösségben éléshez.

„Ha tehát az emberek nem értenének egyet bármikor a gondolatok terén, ha nem lenne egyöntetű elképzelésük az időről, térről, okról, számról stb., akkor bármiféle megegyezés lehetetlenné válna az értelmek közt, s így az egész társadalomban is. A társadalom nem hagyhatja az egyének szabad

⁴⁸ PREGLAU 2000.

⁴⁹ AINLAY-CROSBY 1998

⁵⁰ AINLAY-CROSBY 1998, 25.

⁵¹ AINLAY-CROSBY 1998, 23.

⁵² AINLAY-CROSBY 1998, 12.

⁵³ AINLAY-CROSBY 1998

belátására a kategóriákat, nem mondhat le róluk, mert azzal magamagáról mondana le. Ahhoz, hogy élni tudjon, nemcsak elégséges mértékű morális konformizmusra van szükség; a logikai konformizmusnak is van egy olyan minimuma, amit a társadalom nem tud nélkülözni.”⁵⁴

BIBLIOGRÁFIA

AINLAY–CROSBY 1998

AINLAY, Stephen C. – CROSBY, F.: Stigma és igazságosság – a különbözőség dilemmája In: *Deviációk* Szerk. BÍRÓ Judit Budapest, Új Mandátum, 1998. 12-29.

ASSMANN 2008

ASSMANN, Jan: *Uralom és üdvösség Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában* Budapest, Atlantisz, 2008.

BASHFORD–STRANGE 2003

BASHFORD, Alison – STRANGE, Caroline: Isolation and exclusion in the modern world: an introductory essay In: *Isolation Places and Practices of Exclusion* Szerk. BASHFORD, Alison – STRANGE, Caroline New York, Routledge, 2003. 1-21.

Előszó In: *Deviációk* Szerk. BÍRÓ Judit, Budapest Új Mandátum, 1998. 7-10.

DURKHEIM 2005

DURKHEIM, Emile: A szociológia módszertani szabályai (részlet) In.: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig* Szerk. FELKAI Gábor– SOMLAI Péter– NÉMEDI Dénes Budapest, Új Mandátum, 2005. 272-314.

DURKHEIM 2001

DURKHEIM, Emile: *A társadalmi munkamegosztásról* Budapest, Osiris, 2001.

DURKHEIM 2004

DURKHEIM, Emile: *A vallási élet elemi formái* Budapest, l'Harmattan, 2004.

FOUCAULT 1990

FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés* Budapest, Gondolat, 1990.

GIDDENS 2003

GIDDENS, Anthony: *Szociológia* Budapest, Osiris, 2003. 137-175.

KESEY 1977

KESEY, Ken: *Száll a kakukk fészkére* Budapest, Európa, 1977.

⁵⁴ DURKHEIM 2004, 26.

KENDE 2000

KENDE Ágnes: The Hungary of the Otherness *Journal of European Studies* Vol.8. 2000. 187-201.

MANN 1974

MANN, Thomas: *Varázshegy* Budapest, Európa, 1974.

MERTON 2002

MERTON, Robert, K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra* Budapest, Osiris, 2002. 201-278.

PALMER–HUMPREY 1990

PALMER, Stuart – HUMPREY, John. A.: *Deviant Behavior Patterns, Sources, and Control* New York and London, Plenum Press 1990.

PRATT 2003

PRATT, John: The disappearance of the prison: an episode in the 'civilising process' In: *Isolation Places and Practices of Exclusion* Szerk. BASHFORD, Alison – STRANGE, Caroline New York, Routledge, 2003. 23-40.

PREGLAU 2000

PREGLAU, Max: Fenomenológia szociológia –Alfred Schütz In: *Szociológiaelmélet* Szerk. MOREL Budapest, Osiris 2000. 83-100.

WEBER

WEBER, Max: A tudomány mint hivatás In: *Max Weber – Tanulmányok* Szerk.: Wessely Anna, Budapest, Osiris, 1998.